

Notes on the reproduction of a controversial evangelical passage in Romanian (*Mt*, 19, 24)

Adina Chirilă*

Faculty of Letters, History and Theology, West University, Bd. Vasile Pârvan 4, 300223 Timișoara, Romania

Article info

History:

Received June 4, 2014

Accepted July 23, 2014

Published January 13, 2015

Key words:

biblical text

diachrony

comparative analysis

Abstract

The present research follows, from a diachronic perspective, the solutions that Romanian translators and revisers have applied to the biblical passage from *Mt*, 19, 24, also present in *Mk*, 10, 25 and *Lk*, 18, 25. Taking into consideration that they had, at least up to a point, the privilege of expressing themselves in circumstances that allowed a certain freedom compared to the base text, I have searched to clearly understand the nature of the factors that determined them to assume this liberty and what guided their linguistic options. The research has intended to examine two types of texts: the integral biblical one (the *New Testament* and the *Bible*) and the text that is specifically used by the clergy, The Gospel, in its successive versions, starting from the 16th century up to the modern era; the observed facts call attention to the scholar who is in charge of the text, who exhibits a behaviour that entails trust in his prior knowledge about the content and form of the fashioned text, a critical assessment of the version that serves as a starting point and the renewal of linguistic solutions offered by sources of a different nature from the rectified text.

1. Introduction

Lately, the philological and linguistic research of fundamental old age books has made a priority from identifying foreign sources that constituted their base, all the more that the information present in the preface was either insufficient, selective or erroneous, for the most part. Brought to a successful conclusion, the detailed study succeeded in identifying, as a complementary result, various *types of behaviours* belonging to the ones which warrant the next stage in a text's life, in a linguistic space, *guided by factors* such as “numărul și caracteristicile surselor; rezultanta contactului dintre limbi [...]; caracterul sacru al conținutului; conștientizarea necesității de a produce traduceri utile unor categorii concrete de receptori” (Gafton, 2012, p. 33).

Although the researched corpus mainly consists of translations, some theoretical statements, found in agreement with the concrete reality of the constituency of successive versions of a text in Romanian, abundantly suggest that the attempt to follow types of references to the text from those who no longer work with a foreign source-text is not in the least farfetched, and not only with that, but with a text already translated in Romanian, which is rewritten: by copy, correction, revision, adaptation and print. In a process of such nature, telling are not the deviations from the Romanian or from the foreign base text (taking into account misreading or the insufficient knowledge of the source language, accompanied by the translator's ignorance concerning his incompetence¹ consequences of a lack of attention or other

*Email address: chiriladina@yahoo.com.

¹ See the examples of improper translation identified by Jacob (2005, p. 906–907), made either from the lack of knowledge regarding the semantics of the terms, or “uneori din grabă, alteori din cauza oboselii” (p. 906); cf., within the same study, p. 907, the situation from *2Ch*, 19, 3, in which the expression *Ci bune lucruri fapte s-au aflat în tine*, for the Lat. *sed bona opera inventa sunt in te*, may be explained through “[g]rija [italics added] traducătorului de a găsi soluția optimă în traducere [...]”. Substantivului *opera* i se dau inițial două echivalente: *lucruri, fapte*, intenția traducătorului fiind, probabil, aceea de a reveni asupra textului și de a decide care dintre cuvinte urma să fie păstrat”.

human weaknesses, but by those which, taking into account the linguistic, cultural and cognitive context in which they appear, sustain the supposition that they are assumed by the author, thus being the result of a critical lecture of the text and of an *option*. In such cases, the option or choice (within all the spheres of the language) is stimulated by factors whose visibility varies from one text to another and sometimes even inside the same text: the prediction—and later, the knowledge—and the adoption of a linguistic system paradigmatically different from that of the base text²; the principles after which the reviser—sometimes, with the same assertion to entitlement, but as opposed to the translator (see Gafton, 2002, p. LVII; 2005, p. 65)—meant to provide the text that he worked on with the status of sacred product and norm; the type of text that is processed; the desired purposefulness; the type of target audience.

In every situation, within the objective limits imposed on one hand, by language and conceptual contents of the original source text and, on the other hand, by the possibilities offered by *functional language* (Coșeriu, 2000, p. 268f.) in which the text is recreated, or made possible, tolerable within it, the *subjectivity of the human intermediary* manifests itself.

The context that best emphasises this aspect is the one in which either a translator or a reviser has at his disposal more than one source text or base text of the same type (Bible / evangelical sermon text / homily, etc.) as support for the Romanian version.

Their existence did not warrant the act of faithful choice, although, in ensemble, the awareness of this reality allowed for the translator or the generic reviser to be liberated from the psychological webbing of the “unique, inviolable model”. A routine of rudimentary hermeneutics—as an endeavour precursory of a choice which, respecting the spirit of the text, simultaneously fulfils the cultural and linguistic limitations of the scribe and, eventually of the community he services—could be imagined only in the ideal case of a coherent and repeated consultation, from the beginning to the closing stages, of two or more versions of the text in question.

The judgement on the text, together with its corollary—the option—is thus imposed upon by the adopted work techniques, all the more so when the latter emphasises major disparities between the texts³. Furthermore, the study of a certain emergent Romanian edition compared to the texts that served as its source indicates that “nu se poate vorbi de o consultare paralelă și minuțioasă, cu găsirea soluțiilor de traducere după îndelungi deliberări” (Gafton, 2002, p. LVI). Thus, in the genuine process of transposition or settling the text into a final form in Romanian, reaching out to a second text to serve as reference—extant, yet abandoned at some point and, for good reason, dormant⁴—, transforms itself into an option, precursory to the linguistic choice.

To try to ascertain the nature of this variation generating impediment, as well as attempting to understand what type of erudite is more inclined towards the refinement of the text that he is working on, where he seeks justification and, ultimately, what kind of text is more likely to be subjected to this process are enticing goals, but none the least difficult to achieve, particularly when the researcher has at his disposal

²See, for example, the observation that “[e]xistența a două «norme literare» era un fapt notoriu pentru oamenii de cultură ai vremii, atîta timp cît unul și același text tipărit în Moldova și retipărit în Țara Românească, era transpus în norma literară predominantă în provincia în care se făcea retipărirea” (Arvinte, 2001, p. I, [italics added]); see, also, the statement according to which “copiștii Codicelui Sturdzan, asemenea tuturor slujitorilor vechiului scris românesc, modificau textele pe care le reproduceau cu scopul de a le subordona propriului sistem lingvistic” (Chivu, 1988, p. 276, [italics added]); etc.

³See Gafton (2012, p. 36), where various possibilities are recorded: “a) porțiuni care apar într-un text să lipsească cu desăvîrșire în celălalt; b) între cele două să existe diferențe formale majore; c) corespondența dintre cele două să fie formală și aparentă, dar segmentele respective să fie diferite sub raportul conținutului; d) diferențele de conținut să fie minore, dar la comparație să fie de natură a-l arunca pe traducător într-o dilemă, întrucît se datorează interpretării textului de bază”.

⁴Amongst the objective and subjective circumstances that have as a result the estrangement from the manner of work described in the preface, Gafton (2012, p. 304–305) mentions: “a) entuziasmul inițial, de a lucra la o astfel de întreprindere, putea fi treptat copleșit datorită feluritelor dificultăți și estompat de scopul practic al întreprinderii: rezultatul traducerii era destinat lecturii spre înțelegere de către niște cititori concreți; b) consultarea paralelă a textelor și găsirea de soluții acceptabile sau chiar foarte bune constituie, după o anumită perioadă, factori de încredere în sine, activitatea traducătorului fiind minată de rutină; c) constatarea că efortul, consistent, de a consulta versiunile paralele rămîne nerăsplătit; d) inexistența unor tehnici de traducere bine conturate la nivel teoretic și temeinic trecute în reflexele traducătorului”.

as a solid foothold reduced linguistic effects and a handful of circumstantial information.

2. *Mt*, 19, 24 (*Mk*, 10, 25; *Lk*, 18, 25)

Among numerous other situations in which, by lack of consent from behalf of translators and revisers, we can observe a lack of cohesion regarding the process of perfecting the text, *Mt*, 19, 24 (see also *Mk*, 10, 25 and *Lk*, 18, 25) is emphasised, being overlooked until now from this perspective.

In the three evangelical verses, the much debated term is the one whose significant is an immense body which cannot pass through ‘the needle’s eye’ [Rom. ‘urechile acului’]: ‘the camel’ [Rom. ‘cămila’] or ‘rope’ [Rom. ‘funia (corabiei)’]: Gr. κάμηλος, ὁ ‘a camel’ (LIDDELL–SCOTT; see BAILLY, s.v.) and/or κάμιλος, οὐ, ὁ, ‘rope, ship’s cable’ (FRIBERG; see BAILLY, s.v.; GINGRICH, s.v.; CHANTRAINE, s.v.); cf. Lat. *camēlus*, -ī (ERNOUT–MEILLET, s.v.; see BLAISE, s.v.) and O.Sl. камиль (MIKLOSICH, s.v.) or O.Sl. вельждъ ‘camelus’ (MIKLOSICH, s.v.).

In a recently published article (Chirilă, 2013), I have demonstrated—in the closing stages of an analysis that had as rationale: α) the manner in which the fragments *Mt*, 19, 24, *Mk*, 10, 25 and *Lk*, 18, 25 are commented upon by the theologian of the early Christian ages, β) the testimonials, in texts independent from religious writings, of a homonym κάμηλος or of a conjugate κάμιλος, with the meaning of ‘rope’ as opposed to κάμηλος ‘camel’, γ) the conceptual content of the context represented by *Mt*, 19 etc., and δ) the occurrence in Talmud and Midrash literature of a similar paremiological fragment similar to the one used in the evangelical comparison—that the incidence of a term with the meaning ‘camel’ in the biblical fragments in question must not be justified by confusion or the translator’s lack of skill, but by the predominance of a *verbal physiognomy* (Jolles, 2012, p. 63f., 327–335) characteristic of a certain popular culture and employed as a means of interpreting a situation whose contextual elements belong to the same background.

2.1. Reproductions in the old age

The written record of both interpretations, within the Eastern Christian part (although in unequal proportions) has determined oscillation to arise in the early Romanian theological culture⁵.

In the 16th century, the *Evangeliarul slavo-român* from Sibiu, 1551–1553 (the first Romanian text in which the tale of the evangelists is written) carries the term *camilă*, in a single place, in *Mt*: “mai pre lesne iaste *camilei*⁶ pren urechia acului se treacă, decât bogatului în împărăția lui Dumnezeu” (ES 1551–1553, 72^v); similarly, *Tetraevangelul* printed by Coresi in 1561 uses the word *cămilă* (see CT 1561, 41^r, 91^v, 161^v) in all three places. In both Romanian versions, *camila*, or *cămila* are inserted as a natural reflex to the reading of the translated text⁷ (most likely, *Evangeliarul* of Macarie from 1512, through some intermediate versions⁸; cf. *Evangeliarul slavon*—for example, *Mc*, zaceala 46): O.Sl. вельждъ ‘camelus’ (MIKLOSICH, s.v.).

⁵A presentation of the places in which the rhetorical figure from the *New Testament* is reproduced in writing in the old Romanian culture or in which it represents the center of a homiletic comment was produced by Zamfir (2011). From this very reason, we will not reproduce the fragments in question again, only if we consider them to be of use in supporting a different point of view from that of the researcher in Bucharest.

⁶There is no doubt regarding the meaning of: ‘cămilă’, cf. “curățindu-vo de țințari, iară *camilele* înghițiți” (ES 1551–1553, 91^r); see also Zamfir (2011, p. 563).

⁷In the case of ES 1551–1553, “the option” could have been supported by the German version (Gheție & Mareș, 1985, p. 342), cf. »Und weiter sage ich euch: Es ist leichter, daß ein Kamel durch ein Nadelöhr gehe, denn daß ein Reicher ins Reich Gottes komme.« (*Mt*, 19, 24; also *Mk*, 10, *Lk*, 18, L45).

⁸Gheție & Mareș (1985, p. 341–342); Dimitrescu (2000, p. 24).

In later years, the evangelical texts contain the same antithetical construction ‘urechile acului’ – ‘cămilă’, where they function as pericopes that accompany the homilies printed by Coresi (see CC₁, 91^v, 152^r; CC₂, 288–289, 293, 311, 429–430, 435)⁹ or as quotes used by the commenter (CC₁, 95^r, 114^v; CC₂, 435).

On the other hand, through CC₂¹⁰ – *Evanghelia cu învățătură*, the other variant for the term in question – ‘funie’, is recorded in *Mt*, 19, *Mk*, 10 and *Lk*, 18, in the following three explanatory fragments:

“Iară unii grăescă cămila a fi funea ceaia mai groasă ce e la corabie, ceaia ce cu nusa leagă cătușile de o țepenesă.” (294);

“Ce nu iaste puteare celui ce are multă să între în împărăția ceriului, cum și cămillei nu i-e puteare pren lăuntru urechilor acului. (Însă cămila nu o grăiaște dobitoc, ce funea ceaia groasa ce iaste în corabie, de leagă cătușile ceale de fieră ce întăresă corabiia.)” (311-312);

“Neputere a ști, că nu se poate alcătui cămila pren urechile acului. Însă iaste a înțelege sau cămila însăși aceasta, dobitocul, sau vreo fune de ale corabiei, ce au în corabiia ceaia marea mai groasă.” (435).

It is believed that the origin of this interpretational possibility in the Romanian text does not have an equivalent with a real—ultimately assumed—account of an element other than “the camel” as opposed to “the eye of a needle” in the evangelical discourse; it is very likely that the Romanian translator may have only been *faithful* to the corpus that *happened to perpetuate this vision* (with a persistent character, more likely marginal, in the Byzantine Middle Ages)—the collection of sermons of John Kalekas, in one of the Slavic versions found in use (Rădulescu, 1959, p. 10–33; cf. Grecu, 1939). Nothing in the configuration of the neighbouring co-text, with regard to the linguistic choices for the equivalence of the terms in the source text seems to point to the contrary.

The interpretation of Gr. κάμηλος, ὁ / κάμιλος, ὁ as ‘funie’ is found in the late patristic literature, yet it does not provide any satisfactory explanations and does not have the power to mould the hermeneutic discourse. The same situation is found in the theological writings of Theophylact of Bulgaria (1055–1107):

Vide autem quomodo quod superius dixit difficile, hic dicit impossibile. Nonnulli autem dicunt camelum non animal significare, sed crassum quemdam funem [Gr. ἀλλὰ τὸ παχὺ σχοινίον], *quo nauta utuntur ut projiciant ancoras.* (PG 123, Lat.: *Enarratio in evangelium Mathei*, XIX, p. 355);

Per camelum autem intelige vel animal, vel crassum funem quo nauta in maximis navigiis utuntur. (PG 123: *Enarratio in evangelium Marci*, X, p. 602);

...sive per camelum animal intelligas, sive funem nauticum crassum. (PG 123: *Enarratio in evangelium Lucae*, XVIII, p. 1014).

The metatextual similarities of expression between the two corpora, of archbishop Theophylact and of patriarch John Kalekas, indicate the adoption—already a cliché-element in the comment of the said places in the Gospels—of mimicking a form that, in itself, belongs to the category of illocutionary suggestives¹¹.

⁹For CC₂, see Rădulescu (1959, p. 18): “În versiunea slavă, ca și în cea greacă, predicile nu sînt precedate de textul evanghelic, ci textul e presărat numai în cursul predicii.”; see, also, *ibidem*, p. 19.

¹⁰See the homilies from *Evanghelia cu învățătură*, Bălgrad, 1641, “retipărite în același fel, apröpe pagină cu pagină, ca în *Evanghelia cu învățătură* din 1580–1581”, BRV I, 118.

¹¹See Bach & Harnish (1979, p. 41–46); *ibidem*, p. 43–44, s.v. Suggestives: “In uttering *e*, *S* suggests that *P* if *S* expresses: (i) the belief that there is reason, but not sufficient reason, to believe that *P*”; (unde *e* = enunț; *S* = emițător; *P* = conținutul propozițional al acului ilocutionar, *ibidem*, 3, 11). See also p. 45: “suggestives [...] [are] constative utterances that express not even a weak belief that *P*, but only the belief that there is *reason* [italics added] to believe that *P*”.

The reason, which should have been of a lexicological nature, is completely absent in the later comments or is not reproduced from one version to another; cf. *Catena Aurea*, p. 614, Theophylact: “[t]he word in the Greek answers equally to the animal called the camel, and to a cable or ship rope”.

It maintains itself as is, through faithful translation, in the homilies that follow a certain patristic pattern, but which help determine, at some point, the birth of assertive/informative expressions which will further create an interpretative tradition.

By following other models, the subsequent Romanian translations that contain the sermons to *Mt*, 19, *Mk*, 10, and *Lk*, 18 and the versions found in relation to them have no record, until just before the 16th century, of the item ‘funie’ (see **CV** 1643¹², 276^v, 277^v, 380^v, 381^r; **CÎ** 1678, 37^r), not even as a unique or alternative means of reading the evangelical section.

The manner in which the content of *Mt*, 19, 24, *Mk*, 10, 25, and *Lk*, 18, 25 is rendered in the first Romanian texts, particularly the dual image that, in ensemble, **CC**₂ has popularised, fully supports the observation that solving some “issues” in translation, such as the likes of κάμηλος, ὁ (κάμιλος, ὁ) – cămilă/funie, is produced by forces outside the analytical conscience of the translator (which, for the most part, did not have sufficient contextual circumstances to be called forth): the form of the source text and its status in the cult taxonomy (primary text – the *New Testament* or secondary source – *the homily*).

This phenomenon—and its obverse—is best noticeable by following the behaviour of translators and revisers from the second part of the old age, some of them being able, in the course of time, to work on several varieties of books which had at their origin the same content.

In 1682, in *Prefața la Evanghelia* printed in Bucharest, Șerban Cantacuzino ordered for the following to be written:

“ne-am nevoitū de am săvârșitū acestū lucru Dumnezăescū, svānta aciasta evanghelie, care ne-fiindū măi denainte tocmită la slovenie să-să cetescă după rânduiala zilelorū și a sărbătorilorū celorū domnești și ale svințilorū, poruncit-amū fratelui nostru Iordachie Cantacuzino, vel stolnicū, de o au îndereptatū și o au așazatū precumū umblă cé ellinescă, și întru toate asemene, după orânduiala Besérecii Răsăritului, alcătuindu-se și svintele cuvinte, spre măi alésă înțelégere a limbii Rumănești.” (apud **BRV** I, p. 250)

The passage is, therefore, written by a layman or under the guidance of one, by means of reproducing the structure of the Byzantine sermon book, not necessarily by consequently *translating* a certain version of it, but rather (the pragmatism of the scholars in Bucharest was well known, proven by the coming to fruition of the *Bible* in 1688¹³), by serving themselves from one or more precursory Romanian books. Whichever it would have been¹⁴ the scholar that was in charge of **E** 1682 processed the text in a manner that reveals a certain degree of certainty and independence in relation to the Romanian New Testament archetype that he could have had at hand and, on the other hand, the tendency or returning to the foreign text—an occasion to make the most of some foreign language knowledge that have nothing to do with the resources and uses of Romanian employed in texts up to that point.

See, for example¹⁵, the narration of the quarrel about fasting, from *Mt*, 9, *Mk*, 1, and *Lk*, 5, in **E** 1682, compared to the fragments from **NT** 1648 and **CT** 1561:

E 1682	NT 1648	CT 1561
În vrémea acéia veniră cătră Iisus ucenicii lui Ioan, grăind: Pentru ce noi și fariseii ne postim mult,	Atunci veniră cătră El ucenicii lui Ioan, zicîn<d>: Derept ce noi și fariseii ne postim mult? Dară	↑ vrémea acéa apropiară-se cătr-ân'sulb ūcenicii lū Iōanb și grăira: “Derep'ce noi și farisei postim

¹²See also **EÎ** 1644, 590, 594, etc.

¹³**Gafton** (2002) believes that at the *Evanghelia* of 1682 (as well as *Apostolul* of 1683) “este foarte probabil să fi lucrat persoane implicate și în lucrul la *Biblia* din 1688” (p. LIX).

¹⁴Quite possibly, the *New Testament* from 1648 (**Gafton**, 2002, p. LXX).

¹⁵Also, the episode with the healing of Peter’s mother-in-law, in **E** 1682: “Iară soacra lui Petru zăcea aprinsă cu foc. Și îndată spuseră lui de dînsa. Și viind, o rădică pre dînsa, apucîndu-o de mîină, și o lăsă pre dînsa focul îndată, și slujia lor” (*Mk*, 42^r), compared against **NT** 1648: “Iară soacra lui Simon zăcea, de friguri prinsă, și numai cît ziseră Lui de ia. Și mearse de o sculă țîindu-o de mîină și aciași lăsară pre ia frigurile și slujia lor” (*Mk*, 42^r/176–177). Cf. **CT** 1561, 69^v–70^r/78.

iar ucenicii tăi nu să postesc? Și zise lor Iisus: Au doară pot fii nunții să plîngă întru cită vreme iaste cu dînșii ginerele? Că vor veni zilele cînd să va lua ginerele de la dînșii și atuncea să vor posti. Că nime nu pune pétec de pânză nenălbită la veșmînt vechiu, că apucă cu marginea sa din veșmînt, și mai mare gaură să face; nice bagă vinul nou în foi vechi, că apoi să sparg foi, și vinul să varsă, și foi pier; ce bagă vinul nou în foi noi, și amîndoi să țin. (Mt, 24^r);

În vremea acéia, era ucenicii lui Ioann și a fariseilor postindu-să și veniră și ziseră lui Iisus: Pentru ce ucenicii lui Ioann și a fariseilor să postesc, iară ucenicii tăi nu să postesc? Și zise lor Iisus: Au doară pot fii nunții să să postească până în cătă vreme va fi mirele cu dînșii? Cătă vreme iaste mirele cu dînșii, nu pot să se postească. Iară vor veni zilele cînd să va lua de la dînșii mirele, și atuncé să vor posti întru acéle zile. Și nime nu va coase pétec de pânză nenălbită la haină véche; iară de nu, va apuca marginea lui cea noao din cea véche, și mai mare gaură va fi. Și nime nu va băga vin nou în foi vechi. Iară de nu, va putrezi vinul cel nou bordușele, și să va vărsa vinul, și bordușele pier. Ce vinul cel nou să cade să să bage în foi cei noi. (Mk, 42^v);

În vremea acéia veniră fariseii cătră Iisus și ziseră lui: Pentru ce ucenicii lui Ioann să postesc des și să roagă, așijderé și ai fariseilor, iară ai tăi mănîncă și beau? Iară el zise cătră dînșii: Au doară puteți pre fii nunții să-i faceți să să postească până cînd iaste mirele cu dînșii? Că vor veni zilele cînd să va lua mirele de la dînșii, și atuncea să vor posti întru acéle zile. Și grăia și pildă cătră dînșii: Că nime nu pune pétec de la haină noao la haină véchie. Iară de nu, și cea noao strică, și la cea véche nu să potrivéște acel ce iaste de la cea noao. Și nime nu bagă vin nou în foi vechi. Iară de nu, rumpe vinul cel nou bordușii vechi, și el să varsă

ucenicii Tăi nu postesc? Și zise lor Iisus: Au pot fii nuntei posti, pînă iaste cu ei ginerele? Ce vor veni zilele cînd să va lua de la ei ginerele și atunci vor posti. Deci nime nu va cîrpi veșmîntul vechiu cu peatec nou, că va sparge peatecul nou, trăgînd la sine den veșmîntul vechiu și mai mare spărtură va fi. Neci bagă vinul nou în în foi vechi, că aimintrea să sparg foi și vinul să varsă și foi pier; ce bagă vinul nou în foi noi și amîndoi să țin. (Mt, 12^r/134);

Iară ucenicii lui Ioan și a fariseilor să postii; veniră și ziseră Lui că ce ucenicii lui Ioan și a fariseilor postescu, iară ucenicii Tăi nu postescu? Atuncea zise lor Iisus: Au pot posti fii nuntei citu-i mirele cu ei? Pînă cîndu-i mirele cu ei nu pot posti. Iară vor veni zilele cînd să va lua de la ei mirele și atuncea vor posti în acelea zile. Și nime nu coase petecul nou în veșmîntul vechiu, că aimintrea va trage peatecul nou cătră sine marginile veșmîntului vechiu și mai mare va fi spărtura. Și nime nu bagă vinul nou în foi vechi, că aimintrea vinul nou va sparge foi vechi și săva vărsa, și foi vor peri; ce vinul nou în foi noi să bagă. (Mk, 43^r/178);

Iară ei zisăra Lui: Derept ce ucenicii lui Ioan să postescu ades și rugăciuni fac, așijderea și ai fariseilor, iară ai Tăi mănîncă și beau? Iară El zise lor: Nu puteți face pre fii nuntei, pînă iaste mirele cu ei, să să postească. Ce vor veni zilele cînd să va lua de la ei mirele. Atuncea vor posti, în zilele acelea. Iară zicea lor și pildă, că nime peatecul de veșmînt nou nu-l va pune în veșmînt vechiu; iară aimintrea și cel nou să va sparge; și la cel vechiu nu să cuvine peatecul nou. Și nime nu va băga vin nou în foi vechi; iară aimintrea rumpe-va vinul cel nou foi, și el să va vărsa, și foi vor peri. Ce vinul nou în foi noi să-l toarne; și amîndoi să

múlta? Ūceniții tăi nū se postesc.” Și zise lór Isus: “Au pot^u fečorîi nūnteei să postescă până cāndu e vrēm^a če e cu nūșii ģinerele? Veni-vōr zilele cāndu se va luōa de la ēi ģinerele. Atūncē sǎ se postescă. Nim^a amū nu poate spārtura cr^upi cu pānzǎ nenāl’bitǎ spre cāmașǎ véche cǎ se va lua amu cusātūra ei de la cāmașe, mai mare spār’tura fi-va. Neče sǎ baġi vin^u nōu ȁ foale vechiū cǎ aimintrē nū e, acēla fole se va topi și vinulu se va vār’sa și foalele va peri. Če bagǎ vinū nou ȁ fole nou și amāndoi se vōr țepeni.” (Mt, 16^v–17^r/49);

ȁ vrēm^a acē^a și era ūceniții lu Iōann^u și fariseilōr postii-se și veniră și grāirǎ lūi: “Derep’če ūceniții lū Iōann^u și fariseilōr postesc ai tăi ūceniți nū postesc^u?” Și zise lór Isus: “Au pot^u fečorîi nūnteei până cāndu e ģinerele cu nūșii ǎste sǎ se postescă? cǎtǎ vrēm^e cu ei avē-vor ģinerele nū se pot^u posti. Veni-vōr zilele cāndu se va lua de la ei ģinerele și atunčē sǎ se postescă ȁtr-acēlē zile și nimē spār’tura cu pānzǎ nenāl’bitǎ sǎ coasǎ spre cāmașe véche, iarǎ de nu, lūa-se-va cusātura ei noa de spre véch^a și mai mare spār’tura va fi. Nimē sǎ baġe vin^u nou ȁ foale vechiū cǎ aimintrē nū e, spar’ġe-va vinū nou foalele și vinulu se va vār’sa și foalele va peri, če vin^u nou ȁ foale nou bagǎ.” (Mk, 71^v–72^r/79);

ȁ vrēm^a acē^a apropiārǎ-se cătrǎ Isus fariseii, grāirǎ: “Pentru če ūceniții lu Iōann^u postesc^u pūrurē și rugăciuni fac^u? Așijderé și ai fariseilōr. Ai tăi mānāncǎ și bēu.” Ēl^u zise cătr-ānșii: “Au doarǎ pot^u fečorîi nūnteei până ce e ģinerele cu nūșii ǎste sǎ facǎ sǎ se postescă? veni-vōr zilele cāndu se va lua de la ei ģinerele și atunčē sǎ se postescă ȁtr-acēle zile”. Grāi și ȁ pildǎ cătr-ānșii cǎ niminilē coase vāșmānt^u nou sǎ coasǎ la vāșmānt^u vechi. Iarǎ de nu și noōa se va spar’ġe și véchē nū se va cunoaște ce e deȁ noōa. Și nimē sǎ baġe vin^u nōu ȁ foi vechi cǎ aimintrē nū e. Spar’ġe-va vinulū nou foi și ȁsuși sǎ va vār’sa și foi

și bordușii pier. Ce vinul nou să cade să-l bage în borduși noi, și amîndoa să vor păzi. Și nime bînd cel vechiu, îndată va de cel nou. Că zice: Cel vechiu iaste mai bun. (Lk, 50^v).

vor ținea. Și nime cine bea vechiu, nu va vrea numai cît nou, că zice: mai bun iaste cel vechiu. (Lk, 73^v/222).

vör peri çe vinu nou Ț foi noi să baği și amân'doi se vör țepeni și nimě nũ va bẽ vechiu aici de va vrẽ noulu; grãi amu: Vechiul Țaste mai bunu." (Lk, 124^v–125^r/107–108).

By rendering Gr. ἀσκόσ, ου, ό through *foi* and *borduși*, in the second and third fragments, the man of letters offers variety (Gafton & Milică, 2012, p. 167) to the expression, by acting under the impetus of a subjective aesthetics, yet innovating compared to the Greek source¹⁶ and/or¹⁷ the alternative Romanian versions, all within the limits of a paradigmatic synonymic chain. On the other hand, the fragment (*iară*) *de nu* compared to *că aimintrea*, for Gr. εἰ (δέ) μή, introduces a textual element particular to a foreign logic-syntactic structure (considered to be Greek¹⁸), forcing the receiver—through the fact that it summarises, with the aid of a negative adverb, an opposing assumption ([–]) reality expressed through a negative verbal form ([–])—to an additional effort regarding its deciphering for the 1648 version that he circumvented:

Că nime nu pune pétec de la haină noao la haină véchie. Iară de nu √ [**de 'nu nu pune'* → *dacă pune*], *și cea noao strică, și la cea véche nu să potrivéște acel ce iaste de la cea noao* etc. (E 1682),

vs.

că nime peatecul de veșmînt nou nu-l va pune în veșmînt vechiu; iară aimintrea √ [*dacă pune*] *și cel nou să va sparge; și la cel vechiu nu să cuvine peatecul nou* etc. (NT 1648).

In replicating the impossibility from *Mt*, 19, *Mk*, 10, and *Lk*, 18, the text E 1682 is not homogenous when referring to the element found in opposition with 'urechile acului':

...că mai lesne iaste **cămilii** a tréce prin urechile acului, decît a întra bogatul întru împărăția lui Dumnezeu (Dumnezeu) (Dumnezeu a doaosprăzèce după Rusalii, *Mt*, zaceala 74, 43^r);

Că mai lesne iaste **cămila** prin urechile acului a tréce, decît bogatul întru împărăția lui Dumnezeu a întra (Dumnezeu a treizeci după Rusalii, *Lc*, zaceala 91, 79^r);

Mai lesne iaste **funii cei de corabie** să treacă prin urechile acului, decît bogatului să între întru împărăția lui Dumnezeu (Joi a 31 de săptămîni după Rusalii, *Mc*, zaceala 45, 80^r și Vineri a 31 de săptămîni după Rusalii, *Mc*, zaceala 46, 80^v).

The divergent solution from *Mk* advances some hindrances about the circumstance and the causes of its origin. The fact that we are dealing with a base text of relatively small breadth, popular and of a repetitive nature, suggests that the difference within itself is not spawned by a synchronic incongruence regarding its reference to the following: even if, in the conscience of the scholar¹⁹ uncertainty or unease would have existed regarding the "correct" reproduction of Gr. κάμηλος / κάμιλος in Romanian, within the given

¹⁶For example, ...καὶ οὐδεὶς βάλλει οἶνον νέον εἰς ἀσκοὺς παλαιούς• εἰ δὲ μή, ῥήξει ὁ οἶνος τοὺς ἀσκοὺς καὶ ὁ οἶνος ἀπόλλυται καὶ οἱ ἀσκοί• ἀλλὰ οἶνον νέον εἰς ἀσκοὺς καινοὺς. (N.-A., *Mk*, 2, 22).

¹⁷The fact that the system of Romanian language offered, independently of other texts, the possibility of the optioni *foi* / *borduși* makes redundant the condition that, for the presence of the second term in the verse, a Greek original may have been consulted.

¹⁸Οὐδεὶς ἐπιβλημα ῥάκουσ ἀγνάφου ἐπιράπτει ἐπὶ ἱμάτιον παλαιόν• εἰ δὲ μή, αἶρει τὸ πλήρωμα ἀπ' αὐτοῦ τὸ καινὸν τοῦ παλαιοῦ καὶ χεῖρον σχίσμα γίνεται. (N.-A., *Mk*, 2, 21).

¹⁹We may, ultimately, consider the hypothesis that the writing of E 1682 was not the work of a single person—Iordache Cantacuzino, according to what was stated in the preface—, but also other grammarians; in this situation, even if, at first sight, the text appears to be fragmented, worked upon by more than one—an individual, namely the one who is in charge of the part in *Mk*, 10, makes use of an element that differentiates itself from the ones in *Mt*, 19 and *Lk*, 18—, the fact that this materialises through print brings another factor into the equation: the reviser (and, perhaps, the printer) and finally, the task of homogenising it.

context, this could not have been stronger than the necessity of transmitting a homogenous text at the level of lexical choices, either in one direction or another, especially when any presumptive canonical reference—internal or external—indicates it. We believe that, on the contrary, the aspect that the printed text **E 1682** has is the product of two stages in its creation: *funia cea de corabie* belongs to the first version of the text, occurring in four other places of the *Evangeliiar*, corresponding to the three biblical fragments; *cămila* appears as a result of a revision, under the pressure of the integral non-Testamentary text in its prior editions: the revisor (Iordache Cantacuzino himself or another individual) decided to concede the original variant and consequently modified the text in *Mt*, 19 and *Lk*, 18, but omitting, for some reason, to correct in *Mk*, 10 with its two quotes.

On the whole, in order to solve the “problem” issued by *Mt*, 19, 24 etc., several types of information were made available: a) the information provided by the standard Gospel text in the Romanian versions up to that point; b) the model of a similar foreign text; c) the information collected from secondary texts related to the Gospel (including different collections of preaching); d) the translator’s linguistic knowledge.

Regarding the special case of **E 1682**, the Romanian archetypal texts based on which they could have been built (the full versions of the 16th and 17th century’s *New Testament*) do not allow the interpretation of “funie” and the use of a suitable lexeme: not implicitly – through **CT 1561**; nor explicitly – following what represents the first clear indication over the development of a critical act, prior to the Romanian translation of the litigious phrase from *Mt*, 19, 24, *Mk*, 10, 25, and *Lk*, 18, 25, which reveals itself from the formulated footnote of verse 24, in the first Gospel²⁰, in **NT 1648**: “Cămila să zice că-i funea corabii, iar în acest loc, să înțeleage cămila” (italics added). Being aware of the “object’s” double identity, in opposition with the phrase ‘urechea acului’ in the history of the biblical exegesis, from the Greek direction, the translator/ author of the final text (i.e. Simion Ștefan) chose the version imposed by the fundamental biblical text, not the one suggested by secondary theological writings, which was furthermore sustained by the Latin text²¹: *et iterum dico vobis facilius est camelum per foramen acus transire quam divitem intrare in regnum calorum* (**VUL**)²².

Admitting the fact that the foreign models of this type of book used for religious practice are building themselves with a certain independence from the canonical biblical text (cf. **E 1671**, p. 69 (*Mt* [zac. 79 (sic)]), 121 (*Lk* [zac. 91]) and 123 (*Mk* [zac. 45, 46])), where the impossible word is presented in the classical form: κάμηλον etc.), we must not ignore the possibility of the Romanian version’s translator to have consulted such a text, therefore finding the evidence for the form *funia cea de corabie*. However, it is necessary to underline that the appearance of a lexical formation with an obviously different meaning than ‘cămilă’ does not represent a condition for the appearance of the divergent phrase in the Romanian language. This situation can occur independently from a real model (either only spoken, but present!) – as the situation from **E 1693** shows, where the Greek column invariably presents the form κάμηλον, while the parallel Romanian text constantly presents the forms *funea corăbii* (*Mt*, 97; *Lk*, 175) / *funii cei de corabie* (*Mk*, 178).

A meaning of ‘rope’ attributed to κάμηλος, ὁ, in Medieval Greek (an homonym of κάμηλος, ὁ ‘camel’), is unlikely²³: just as for the Antiquity as well as for the Christian era’s first centuries, there is no corpus to state

²⁰*Mt*, 19: “Dară iară vă zic voao: mai lesni iaste cămilei pren uriahea acului a treace, decît bogatul întru Împărăția cereurilor”, etc.

²¹About the texts on which **NT 1648** is created, including the Latin one, see **Gafon**, 2009, p. 130; 2005, p. 42, 151.

²²Just by admitting that we are facing the bishop’s redundant language, we might consider the marginal note as being a proof of supporting the opposite point of view (cf. **Zamfir**, 2011, p. 568: “[the marginal note] conducts the decoding of the word cămilă in the right direction”, i.e., in the author’s opinion, ‘funie’, A/N, A.C.).

²³Despite not being the object of our research anymore (cf. **Chirilă**, 2013), we are underlining an abnormality concerning the interpretation of the word κάμηλος in the critical apparatus of the old literature’s corpuses: the confusion between the phrase with the possible meaning of ‘funie’ and words that may occur at a certain time, under the same form, but with other meaning; see, for example, **PERSEUS**, s.v.: κάμηλος, for which the definition is taken from **LIDDELL–SCOTT**—i.e., “A. rope etc.” (!)—, is wrongly linked to a fragment from the work *Roman Antiquities* by Dionysius of Halicarnassus: “...τρόπον ὑπηρέτου

the term's real usage with the underlined meaning; the dictionaries do not register it just as they do not register the alternative form κάμιλος either, with the meaning of 'rope' (see, for example, **LBG 1**, s.v. κάμελος [(= κάμηλος), *Kamel*] etc., 754–755). In this situation, the idea of adopting the word κάμηλος, ὁ with the meaning of 'rope' by certain Romanian scholars with knowledge of Greek language, and the spontaneous use of this meaning for translating the underlined form in *Mt*, 19, 24 etc., *exclusively based on Greek linguistic competencies, is rather a groundless one*. It is not the semantic value of the Greek word κάμηλος which leads to choosing the Romanian word *funie* in relation to the phrase *urechea acului*, but rather the ignorance or inconsideration of it as a reliable presence in phrase building from the beginning, and as a consequence, perceiving another linguistic element of source as being adequate and unquestionable in the context.

From this moment arises the question if a suggestion for reading (similar to the one mentioned by Theophylact of Bulgaria—who talks about a possible image 'thick rope' without bringing into discussion the form κάμιλος (!)—, or by John Kalekas, Simion Ștefan, etc.), eventually joined by the *impression*—lexicographically popularised by Suidas²⁴ in the 10th century, and perpetuated since then, but not confirmed by usage—that in the Greek vocabulary exists a phrase κάμιλος with the meaning of 'rope' which should have taken the place of κάμηλος in *Mt*, 19, 24 etc. have the power to turn Iordache Cantacuzino's option against what was imposed to him in the canonical biblical text, through the valorification of a certain general knowledge regarding the Greek language... Fortunately, the steps for understanding the process at the end of which the text **E 1682** presents the expression *funia cea de corabie* does not necessarily need such a question, avoiding the difficulty and the answer's possible conjectural elements. This is because in the rendering of the proverb from the Gospel appears, prior to the case of Romanian regions, in the Greek world, a distinctive term, κάμηλος, which "solves" the dilemma of choosing between κάμηλος (κάμιλος, κάμελος etc.) – 'camel' vs. 'rope'.

The validation of this distinctive element comes through a text of theological nature which no longer remembers the essence of *suggestion* regarding the meaning, providing it as an *assertion*. Such a corpus is the collection of preaches known to the orthodoxy under the Greek title of *Μαργαρίται...* – a neo-Greek rewriting of several patristic texts previously recorded in the Byzantine Greek language. The 35th word from the version appeared in 1675 in Venice (see also **M 1681**, 252; etc.) includes the Gospel sequence in the context of John Chrysostom's requisite against the arrogance of the rich and the powerful:

ὦ τῆς κακῆς ρίζης πάντων τοῦ κακῶν τῆς φιλαργυρίας, [...]· ἀλλ' εὐκολώτερον εἶναι νὰ περάσῃ τὸ **καραβόσχοινον** ἀπὸ τὴν τρύπαν τῆς βελόνης, παρά ὁ πλούσιος νὰ ἔμπῃ εἰς τὴν Βασιλείαν τοῦ Οὐρανῶν · (**M 1675**, 241_b²⁵, [italics added]),

using a term whose denotative meaning does not have any ambiguity: **καραβόσχοινον, ου, τὸ** 'rope' (**CEGD**, s.v. *rope*, b: NAUT.); cf. *κάραβος*, ὁ 'boat; of a vessel' (**SOPHOCLES**, s.v.), *κάραβος*, ὁ Germ. *Kanal, Wassergraben* (**LBG 1**, s.v.). This version belongs to the neo-Greek translator which operates by adjusting the illogical-considered word building under the report of the lexical associations from the earlier text of Ioan Hristosomul, who, according to **PG 59**, used in [Lat. *Oratio de pseudoprophetis, et falsis doctoribus, et impiis hereticis, et de signis consummationis saeculi huius*] the proverb's section in the classical form: Ἀλλ' εὐκολώτερον ἐστὶ **κάμηλον** διὰ τρυπήματος ῥαφίδος δισελθεῖν (**PG 59**, 561).

Against the canonical biblical text, in its full construction and keeping the form of the Gospel's text, but benefiting from the authority of a Modern Greek corpus with an immense popularity, the phrase

τοῖς ἱερεῦσιν οἱ ἐγόμενοι νῦν ὑπὸ Ῥωμαίων **κάμιλοι**. ἔτι πρὸς τούτοις ἔταξε μάντινές ἐκάστης φυλῆς ἕνα" [...were performed in the same manner by those attendants of the priests who are now called by the Romans **camilli**. Furthermore, [Romulus] ordered one soothsayer out of each tribe to be present at the sacrifices, **Dionysius**, 1960, p. 372–373; see also footnote 2, p. 373: "The **camilli** were free-born youths who assisted in the sacrifices of the *flamen Dialis*; in time, however, the term came to be applied to those assisting in other religious rites."].

²⁴SUIDAS 1705, p. 236; see Chirilă (2013, p. 162).

²⁵The numbers indicating the pages between 240 (σμ') and 249 (σμβ') repeat on the following ten pages, therefore our notation: 240_b–249_b.

functions as a strong catalytic element for the information provided in the intellectual field of certain Romanian scholars, especially the secular ones, thus emerging as a certitude and strives, from that moment on to prevail in the Romanian translations of the stated Gospel segments, within the content of various writings, in an intellectual area which happened to be dominated by the Cantacuzines.

Funia corabiei – *καταβόσχοινον* appears in the Romanian version of the *Μαργαρίται...* by Șerban and Radu Greceanu, with the help of the high steward Constantin Cantacuzino (BRV I, p. 320), in the content of the same *Cuvînt al 35 a celui întru sfinți părintele nostru a lui Ioan Zlatoust. Pentru mincinoșii proroci și cei fără Dumnezeu eretici, și de semnele sfîrșitului veacului acestuia* (M 1691, 126^v):

O rădăcină rea a tuturor răutăților, iubire de argint, [...], ce mai iușor iaste să treacă *funea cărăbii* pren urechile acului de cît bogatul să între întru împărăția ceriului (M 1691, 131^v, [italics added]).

Two years later, the phrase is used four times, in the regular places, in the bilingual edition of the Gospel, printed in Snagov by Antim Ivireanul, following Șerban Greceanu's effort of building the text and Athanasie Moldoveanu's translation: E 1693, p. 97 (*funea corăbii*, Mt, 19), 175 (*funea corăbii*, Lk, 18), 178 (*funii cei de corabie*, Mk, 10). Each time, the Greek column maintains the form *κάμηλον*, but the Romanian "option" is not negatively defined, *against this Greek archetype*, but *in compliance with another text*, due to the fact that the Greek column does not function as a source-text in the real time of the Romanian version's creation, but as an instrument of enriching the Romanian version. First of all, the Greek text is important due to its presence, not due to its content. Justifying the bilingual character of the book, in the *Introduction* for the ruler Constantin Brâncoveanu, Șerban Greceanu does not declare himself to be the translator of the mentioned Romanian version (see BRV I, p. 333; cf. Ruffini, 1973, p. 117); on the other hand, working for several years earlier for the Bible from Bucharest, it is possible for him to have used the previous work when building new editions (Ștrempele, 1997, p. 75). However, the linguistic difference between the texts E 1693 and B 1688 and the similarities of the first one with E 1682 suggest that the creation of the church practice instrument from 1693 was based on the same instrument as the one in 1682. If, taking into account the difference in "rank" between the texts, there is no genealogic link between the basic text used by the priests and the first complete version of the Romanian Bible (Gafton, 2002, p. LXX–LXXI), the resulted visual incongruences coming from a lecture in parallel of both texts support the hypothesis that the plans remain separated even in the age after "the supreme text" – the *Bible* was produced; furthermore, there is no proof the process was transposed in reverse.

The information stated above finds its support in the situation linked with, for example, the fragment from Mt, 19, 16–26:

E 1682

În vrémea acéia, (a) *să apropie cătră Isus un tînăr oarecarele, închinîndu-să lui și zicînd*: Învățătoriele bune, ce bine voui face ca să aib viața de véci? Iară el zise lui: Ce mă grăești bun, nime nu iaste bun, numai unul Dumnezeu. Iară de vei să întri în viață, păzește poruncile! Zise lui: Carele? Iară Isus zise lui: Să nu ucizi, să nu curvești, să nu furi, (b) *să nu fi mărturie mincinoasă*, cinstéște pre tatăl și pre muma și să iubești pre vecinul tău ca însuți pre tine. Zise lui tînărul: Toate acéstea le-am păzit dintru tinerétele méle, dar încă ce n-am plinit? Zise lui:

E 1693

În vrémea acéia, (a) *să apropie cătră Isus un tînăr oarecarele, închinîndu-să lui și zicînd*: Învățătoriele bune, ce bine voui face ca să aibu viața vécinică? Iară el zise lui: Ce-mi zici bun, nime nu iaste bun, numai unul Dumnezeu. Iară de vei să întri în viață, păzește poruncile! Zise lui: Carele? Iară Isus zise lui: Să nu ucizi, să nu curvești, să nu furi, (b) *să nu fi mărturie mincinoasă*, cinstéște pre tatăl și pre muma și să iubești pre vecinul tău ca însuți pre tine. Zise lui tînărul: Toate acéstea le-am păzit dintru tinerétele méle, dar încă ce-m lipséște? Zise lui:

B 1688

(a) *și iată unul apropiîndu-să, zise lui*: "Învățătoriele bune, ce bine voui face ca să aibu viața veacinică?" Iară el zise lui: "Ce mă zici bun? Nimeni nu e bun, fără numai unul Dumnezeu; iară de vei să întri în viață, păzește poruncile." Zise lui: "Carele?" Iară Iisus zise: "Să nu omori, să nu precurvești, să nu furi, (b) *să nu mărturisești minciuni*. Cinsteaște pre tatăl tău și pre muma ta și să iubești pre aproapele tău ca pre tine." Zise lui tînărul: "Toate acéstea le-am păzit den tinereațele meale; ce încă-m lipsaște?" Zise

De vei să fii desăvârșit, (c) *mergi de vinde* avuția ta și o dă săracilor, și vei avea comoară la ceriu și vino pre urma mea. Iară tînărul, auzind cuvîntul, să duse scîrbit, că era avînd multă agonisită. Iară Isus zise ucenicilor săi: Adevăr grăesc voao că nu va întra lesne bogatul întru împărăția ceriului. Și iară grăesc voao că mai lesne iaste cămîlii a trece prin urechile acului decît a întra bogatul întru împărăția lui Dumnezeu. Iară ucenicii lui, auzind, să mira foarte, zicînd: (d) *Dară cine poate să fie mîntuit?* Iară Isus, căutînd, zise lor: La oameni, aceasta iaste cu neputință, iară la Dumnezeu sînt toate cu putință. (*Mt, 42^v–43^r*);

De vei să fii desăvârșit, (c) *mergi de vinde* avuția ta și o dă săracilor, și vei avea comoară la ceriu și vino pre urma mea. Iară tînărul, auzind cuvîntul, să duse scîrbit, că fusese avînd multă agonisită. Iară Isus zise ucenicilor săi: Adevăr grăesc voao că cu greu va întra bogatul întru împărăția ceriului. Și iară grăesc voao că mai lesne iaste funea corăbii a trece prin urechile acului decît bogatul a întra întru împărăția lui Dumnezeu. Iară ucenicii lui, auzind, să mira foarte, zicînd: (d) *Dară cine poate să mîntuiască?* Iară Isus, căutînd, zise lor: La oameni, aceasta iaste cu neputință, iară la Dumnezeu sînt toate cu putință. (*Mt, 97*);

Iisus lui: “De vei să fii desăvârșit, (c) *pasă, vinde* tot ce ai și dă săracilor, și vei avea comoară la ceriu, și vino după mine.” Și auzind tînărul cuvîntul, să duse întristat, că era avînd agonisită multă. Iară Iisus zise ucenicilor săi: “Adevăr zic voao că anevoie va întra bogatul întru împărăția ceriurilor. Și iarăș zic voao: Mai lesne iaste *cămila* pren urechea acului a trece decît bogatul întru împărăția lui Dumnezeu a întra.” Și auzind ucenicii lui, să mirară foarte zicînd: (d) *“Dară cine să va putea spăsi?”* Și căutînd Iisus, zise lor: “La oameni aceasta peste putință iaste, iară la Dumnezeu toate să pot. (*Mt, 1073*).

The stated significant differences are indices of the relations that exists between the texts and, by going down a stage in the history, of their sources²⁶ and/or of the conception which guides the creation of the stated text. In the first situation, (a), **E 1693** are **E 1682** are similar regarding the content of the exposition of the third narrative segment from *Mt, 19* – the encounter with the rich young man, the additional details (the identity of the man talking to Jesus and the gesture preceding the question) mirroring the structure of the same type of Greek book (see **E 1671**: *νεανίσκος τις ὠροσῆλθε τῷ Ἰησοῦ, γονυπετῶν αὐτόν, καὶ λέγων*); **B 1688** communicates much more laconically (see also **NT 1648**, *Mt, 19, 16*; Gr. *Καὶ ἰδοὺ εἰς προσελθῶν αὐτῷ εἶπεν, N.-A.*; Lat. *Et ecce unus accedens, ait illi, VUL*). In the second example, (b), **E 1693** brings forth the formula copula + predicative nominal (*să nu fii mărturie mincinoasă*) of the Greek form οὐ ψευδομαρτυρήσεις (*Mt, 19, 18*), from **E 1682**, not the solution with a predicative verb from **B 1688** (*să nu mărturisești minciuni*). The situations from points (c) and (d) referring to **E 1693** indicate the return to the options from **E 1682**, without the archaic note from **B 1688**: *mergi* vs. *pasă* (*Mt, 19, 21*), and *să fie mîntuit* / *să să mîntuiască* vs. (*să va putea*) *spăsi* (*Mt, 19, 25*).

Thus, Șerban Greceanu may ignore a lexical choice he previously made use of when writing the *Bible* of 1688, when dealing with a different, more practical type of text by choosing at a certain point, a dissimilar alternative which he considered to be more fitting.

The situation concerning the rendering of the impossibility from *Mt, 19, 24* etc. stays unchanged compared to **E 1682** and **E 1693**, and also in case of the monolingual text printed in Snagov in 1697²⁷:

Iară Is. au zis ucenicilor săi: “Adevăr grăescu voao că nu va întra lesne bogatul întru Împărăția ceriului. Și iară grăescu voao că mai lesne iaste *funii corăbiei* a trece prin ureache acului decît a întra bogatul întru Împ[ă]r[ă]ția lui Dumnezeu.” (*Dumineca, a doaosprăzeace după Rusalii. Dela Matei. Cap. 19, 44^v*; [italics added]);

Și văzînd pre el Is. că să întristase, au zis: “Cît de anevoie vor întra întru împ[ă]r[ă]ția lui D[u]mnezău ceia ce au bogăție? Că mai lesne iaste *funiei corăbiei* pren ureachia acului a trece decît bogatului a întra întru împărăția lui D[u]mnezău.” (*Duminecă, a treizeci după Rusalii. Dela Luca. Cap. 18, 81^v*; [italics added]);

²⁶For identifying the sources of a text based on the indications, see **Gafton (2012, p. 119f.)**.

²⁷For the knowledge of **E 1697** I am grateful to Ms. Roxana Vieru who provided us the text of the edition she is preparing in Iași. I reproduce the necessary fragments for my research in a first transcription belonging to her.

Și răspunzînd iarăș Is., le-au zis lor: “Fiilor, cît de cu nevoie iaste celor ce să nădăjduesc întru avuție să între întru împărăția lui D[u]mnezău! Mai lesne iaste *funii corăbiei* să treacă prin ureachia acului decît bogatului să între întru împ[ă]r[ă]ția lui D[u]mnezău.” (*Joi, a 31 de săptămîni după Rusalii. Dela Marco. Cap. 10, 82^v; [italics added]*);

Zis-au D[o]mnul ucinicilor lui: “Cît de anevoie iaste celor ce să nădăjduesc avuției să între întru împărăția lui D[u]mnezău! Mai lesne iaste *funii corăbiei* să treacă pren ureachia acului decît bogatului să între întru împ[ă]r[ă]ția lui D[u]mnezău.” (*Vineri, a 31 de săptămîni după Rusalii. Dela Marco. Cap. 10, 82^v; [italics added]*).

Both Gospels from Snagov are printed by Antim Ivireanul but, as presented above, the authority of the “erudite polyglot Antim” (Dumistrăcel, 2000, p. 51) may by no means represent an argument for the correctness of the word’s interpretation as ‘rope’ and implicitly, for the *wrong* interpretation as ‘camel’ in the known passages—which, in the Greek text, contain κάμηλος, ὁ—and neither for pointing out a superior intuition of the Romanian scholars about the exact meaning of phrase that has been used against the *needle’s eye* (cf. Zamfir, 2011, p. 568; Dumistrăcel, 2000, p. 51). Moreover, by translating the *New Testament* several years later, the same good scholar, with knowledge of Greek language, follows the classical solution, thus contributing to the familiarization of Romanians with the Christian proverb in the form which includes the giant creature’s lack of hope in front of the small opening through which it needs to enter: “Și iarăși zic voao, mai lesne iaste *cămila* pren uréchia acului a tréce, decît bogatul întru împărăția lui Dumnezău a întra.” (NT 1793, Mt, 19, 24, 17^v, [italics added]; see also Mk, 10, 25, 37^v, as well as Lk, 18, 25, 64^r).

Admitting that in 1693 and in 1697, when arranging the text for printing, Antim Ivireanul holds the linguistic necessary knowledge to control the Romanian text as a translation of the Greek one, and has the freedom to intervene according to its characteristics, the “inconsequence” appearing in the three books, in a period of 10 years, cannot be explained in a satisfactory manner outside the idea of the continuing existence of “two lines of text”, created with different aims, based on distinctive principles and not starting from the same type of sources. There is no other text signed by Antim Ivireanul to allow the formation of a more subtle hypothesis regarding his personal reception and exploitation of the proverb sequence from Mt, 19, 24 etc., even though the 1895 edition of his preaches stresses out such a text. However, the book was created by I. Cornoil as a selection for scholars’ usage, making use of sermons included in previous editions of the bishop’s work: the one of C. Erbiceanu in 1888 and a 1889 volume compiled by Melhisedec. The sermon *Duminica a 13-a a tînerului celui bogat. Luca* is taken from a corpus that had been wrongly considered to be, by Melhisedec, as an original belonging to Antim Ivireanul, and that would be rejected as his work by P.V. Haneș, in 1915, and by Gabriel Ștrempel, in 1962 and in the following editions²⁸. Therefore, the fragment extracted from the exodus:

Staû de mă mir, de unde voîu începe a povesti pricina Evangheliei. De întrebăciunea tînerului carele a ȕis: Învęțătorule bune, ce voîu face să moștenesc vieța de véci? Au din hotărîrea stăpînu-lui care a ȕis: măi lesne e a întra *funia* corăbiei prin urechile acului, decît bogatul a intra întru împărăția ceriului. Énsă voîu începe a ȕice: ce voîu face să moștenesc vieța de véci? (*Ivirénul, 1895, p. 205, [italics added]*)

does not belong, as the data seem to point out, to the early 18th century scholar; moreover, the period of its creation is uncertain as well. The 1895 text only proves the existence of this Gospel’s verse form in the Romanian culture of the period (along with the other one—a fact pointed out by Iuliu A. Zanne by quoting both versions, ZANNE, 11244, 89).

²⁸For information related to the manuscript of which summary may be attributed to Antim Ivireanul, see Ștrempel (1962, p. 38–66).

2.2. Translations in the modern period

From the 18th century until the second half of the 19th century, the two interpretations constantly emerge, yet are rigorously distributed according to the type of the text containing the Gospels' narrations: in the *Bible*, regardless of the text source and language from which the translation is made (either Greek or Latin), in recreating the discourse about the impossibility of salvation through human efforts, the word *cămilă* is used (NT 1793, B 1760, B 1795, B 1819); while in the books directly involved in the preparation and performance of the religious service, in countless successive editions of the Gospel, faithful to each other, the same discourse in its quadruple rendering reproduces forms of the phrase *funia corabiei* (E 1723, 44^v, 81^v, 82^v; E 1742, 44^v, 81^v, 82^v; E 1750, 44^v; E 1760, 44^v, 81^v, 82^v; E 1762, 47^r, 86^v, 88^r; E 1784, 40^r, 73^v, 74^r; E 1794, 40^r, 73^v, 74^r; E 1812, 38^v, 67^r; etc.). Seldom, the habitual aspect given to it by the actual form of the biblical overruns the model inherited from the Gospel, thus giving it a non homogenous facet, through the use of the word *camel* in one of those sections: see, for example E 1784, 72^v ((a text related to the passage from *Lk*; see also E 1794, 72^v; E 1812, 67^r).

The priest and the parishioner—either with the help of the man of the church or on his own—from the end of the old age and the beginning of the modern one, are therefore frequently exposed to the interpretation *mai lesne este să treacă o funie prin urechile acului...* This image supports the central idea from *Mt*, 19 etc.; and, once made popular and benefiting from an ecclesiastical authority, it tends to replace the other²⁹, while the clumsily proportioned *Bible* holding the text in its entirety is seldom visited anymore.

The text which, basically, was holding the postulate for canonizing the use of *mai lesne este să treacă o funie prin urechile acului...* makes its debut at the end of the 19th century and it is the B 1874 from Iași, a version compiled under the patronage of the Biblical Society for Britain and Foreign Countries:

Și ăra-și ăicū voui: că mai lesne este să trecă *funia* prin urechă acului, de cătū bogatulū să între în împărăția lui Dumneđū (*Mt*, 19, 24, [italics added]; see also *Mk*, 10, 25, *Lk*, 18, 25).

However, the 1874 version is rapidly criticised, the main reason being the fact that the translators did not follow *the old texts*, but other translations of the Biblical Society, in modern languages (Modern Greek, English, French, German, Italian etc.). The present fact, along with the excessively sharpened modernization of the language are presented as a justification³⁰ for a new translation process, initiated by N. Nitzulescu and finalised in February 1897. The new version contains a linguistic form unregistered in *Mt*, 19, 24 up to that point:

Și iar zic voe: mai lesne este pentru o *camilă* să treacă printr'o ureche de ac, de căt pentru un avut să intre în împărăția lui Dumnezeu ([italics added]; see also *Mk*, 10, 25, *Lk*, 18, 25).

It is difficult to assert whether N. Nitzulescu wanted to provide in this particular point of the translation a meaning other than 'cămilă', choosing a neologism *camilă* ([c a m í l ă], eventually [c á m i l ă], 'rope' ?)—a paronym of the old and well-known *cămilă*; in case we are not facing a graphical error: the similar passage from *Mk*, 10 includes the traditional biblical term:

²⁹The use of this form of the verse appears, for example, in Barbu Ștefănescu Delavrancea's *Hagi-Tudose*, 1887, where "The Founder" quotes as follows: "Iacă, urmă ctitorul, iacă și bogații nemilostivi cum se duc în focul Ghenii cu sacii în spinare, deșelați de aur și de argint! Hagiul tuși, trase cozorocul șepcii pe ochi, și întoarse spatele «judecății d'apoï». Strângeți-vă voue comori în ceruri... strigă ctitorul, amenințând cu pumnul pe bogații nemilostivi, cari să duceau liniștiți în Iad... strângeți-vă voue comori în ceruri, căci mai lesne va trece *funia corăbiu* prin urechile acului decât bogatul în împărăția cerurilor!" (Delavrancea, 1903, p. 9, [italics added]).

³⁰B 1897, *Către ctitori*, p. 10: "Neajunsul acesta a fost acum în urmă bine simțit de societatea biblică britanică. De aceea anchă de mult am fost rugat din parte 'i să primesc ca să fac revizuirea traducerii Noului Așezământ, lucru la care m'am și hotărât. De la început însă am găsit cu cale că este mai nemerit să traduc d'a dreptul din limba ei originală grecească această parte a St. Scripuri".

Mai lesne este pentru o *cămilă* să treacă printr’o ureche de ac, de cât pentru un avut să intre în împărăția lui Dumnezeu [*italics added*].

In the same manner, the editions **B 1911** and **B 1921**, which take after **B 1897**, only use the form *cămilă*.

However, **B 1914**, of the Saint Sinod clearly introduces a lexeme different from anything used up to that point in the process of translating the controversial section of Jesus’ discourse, *the word being graphically pointed out with Aldine letters, with the accent marked on the first syllable* (Fig. 1):

Și iarăși grăesc vouă: mai lesne este a trece **cămila** prin urechea acului, decât bogatul a intră întru împărăția lui Dumnezeu (*Mt*, 19, 24);

Mai lesne este a trece **cămila** prin urechea acului, decât bogatul a intră întru împărăția lui Dumnezeu (*Mk*, 10, 25);

Că mai lesne este a trece **cămila** prin urechea acului, decât bogatul a intră întru împărăția lui Dumnezeu (*Lk*, 18, 25).

24. Și iarăși grăesc vouă: mai lesne este a trece **cămila** prin urechea acului, decât bogatul a intră întru împărăția lui Dumnezeu.

Mt, 19, 24

25. Mai lesne este a trece **cămila** prin urechea acului, decât bogatul a intră întru împărăția lui Dumnezeu.

Mk, 10, 25

25. Că mai lesne este a trece **cămila** prin urechile acului, decât bogatul a intră întru împărăția lui Dumnezeu.

Lk, 18, 25

Figure 1: **B 1914**

The meaning of the word is not explicitly stated anywhere, but it is obvious that the translator wanted a particular naming, other than the one from *Mt*, 23, 24, where the term *cămilă* is not stressed in any way: “Povățuitori orbi, cari strecurați țăntarul și înghițiți cămila”. The novelty of the form was the result of a cautious behaviour: on one hand, by “making use” of the information provided by the dictionaries specialised in the Greek language, either general on new-testamentary, themselves reticent in stating a solid verdict, and, on the other hand, of an interpreting tradition, the translator returns to the Greek word *κάμηλος* / *κάμιλος* and creates a Romanian aspect semantically separated from ‘cămilă’ but which does not fully and openly face up to ‘funie’.

In **B 1936**, the next edition approved by St. Sinod (see also **B 1938**)—that mentions (according to the *Preface* signed by Miron, The Patriarch of Romanians, p. XXVI) P.S. Nicodim and the priests Grigore Pișculescu (Gala Galaction) and Vasile Radu as its authors—the phrase *cămilă* is used, without any special mention:

Încă odată zic vouă că mai lesne este să treacă o *cămilă* prin urechile acului, decât să intre un bogat întru împărăția cerurilor (*Mt*, 19, 24 [*italics added*]; see also *Mk*, 10, 25, *Lk*, 18, 25).

From this moment on, the Romanian editions of the *Bible*, regardless of confession and the source text (**B 1944**, **B 1997**, **Anania 2001**, **NT Cat 2002** etc.), are reinforcing in the reader’s conscience the binomial *cămilă* – *urechile/urechea acului*, avoiding or simply paying no heed to the value of truth of the interpretation ‘camel’ vs. ‘rope’.

3. Conclusions

In the closing stages of this scientific research that intended to trace the new-testamentary transformations of the section under *Mt*, 19, 24 etc., in the Romanian culture, an observation is outlined—that, overall, the text presents three lexemes and, quite possibly, two denotative designations:

cămilă ‘*Camelus bactrianus* / *dromaderus* L’—the oldest variant; insufficient evidence exist, outside the discussions relating to the evangelical fragments, to support the hypothesis that the term *cămilă* (or its masculine version, *cămil*) itself could have come to develop the meaning ‘funie’ or ‘împletitură din fibre vegetale asemănătoare frînghiei’ (cf. Dumistrăcel, 2000, p. 50–51; see also Zamfir, 2011, p. 569–570);

funie (a corabiei) ‘parîmă, odgon de corabie’ [Engl. ‘rope’]—known from the 17th century but which made an appearance in an integral version of the *Bible* only in 1874;

cămilă ‘parîmă, odgon de corabie’ [Engl. ‘rope’] (?)—B 1914, unregistered in this form in the dictionaries and therefore, without being reported in the 1914 biblical text; cf. LAURIAN–MASSIM, s.v. *camellu*, fem. *camella*: “(in usulu vulgariu numai femininulu sub form’a camilla). s., **camelus** (κάμηλος, ital. **camello**, franc. **chameau**); genu de animalu cadrupede [...]; – prin metafora, fune de nave, fune grossă”; and DA, s.v. *cămil* / *cămilă* “‘cable, cordage’” (quoting exclusively from lexicographical works).

The analysis we have performed on the evangelical text, in its various uses and forms, having as support a controversial verse from the old age, emphasises the fact that the man of letters in that period (either translator or a text reviser) had a behaviour that, by surpassing the stage of imitating the source-text, allowed him to trust his own prior knowledge about the form and content of the processed text, and includes the critique of the departure-point version and the usage of some linguistic solutions offered by sources other than the rectified text.

By going through the passage from *Mt*, 19, 24 etc., a scholar such as Iordache Cantacuzino or Șerban Greceanu does not consider that in the stated context, the Greek word κάμηλος needs to be associated with something other than *cămilă* [Engl. *camel*], but *knows* that the original text has to be of a different nature, and reconstructs this truth in certain circumstances. His judgement is similar to that of a present day translator, to which he probably contributes.

Bibliography

A. Sources

- Anania 2001 = *Biblia sau Sfânta Scriptură*, ediție Jubiliară a Sfântului Sinod (...), redactată și adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2001.
- B 1688 = *Biblia 1688*, vol. I-II, text stabilit și îngrijire editorială de V. Arvinte și I. Caproșu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2001, 2002.
- B 1760 = *Biblia Vulgata, Blaj, 1760–1761*, vol. I-V, ediție coordonată de I. Chindriș, cuvînt înainte de E. Simion, București, Editura Academiei Române, 2005.
- B 1795 = *Biblia de la Blaj, 1795*, ediție critică jubiliară, studiu istoric de I. Chindriș, studiu filologic și lingvistic de E. Pavel, Roma, 2000.
- B 1819 = *Bibliia, ádecă Dumnezeiasca Scriptură a Legii vechi și a ceii noao*, cu chieltuiala Rosieneștii Soșietăți a Bibliei, în Sanktpeterburg, în tipografia lui Nic. Grecea, în anul 1819, avgust, 15 zile.
- B 1856 = *Bibliia, adică Dumnezeiasca Scriptură a legii cei vechi și a cei noao*, sub priveghiiarea și cu binecuvîntarea Prea Sfințitului Domn Andreiu Baron de Șaguna, Sibiu.
- B 1874 = *Sânta Scriptură a Vechiului și a Noului Testamentu*, Iași, Tipo-litografia H. Goldner.
- B 1897 = *Noul Așezământ*, București, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl.
- B 1911 = *Biblia*, tipărită cu speșele Societății de Biblii Britanică și Străină, București.
- B 1914 = *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a legii vechi și a celei nouă*, ediția Sfântului Sinod, București, Tipografia Cărților Bisericești.
- B 1921 = *Sfânta Scriptură a Vechiului și Noului Testament*, edițiune nouă revizuită după testurile originale și publicată de Societatea Biblică pentru Britania și Străinătate, București, 1921.
- B 1936 = *Sfânta Scriptură*, traducere de N. Munteanu, Gala Galaction și V. Radu, cu aprobarea Sfântului Sinod, București, Tipografia Cărților Bisericești.

- B 1938 = *Biblia adică Dumnezeiasca Scriptură*, tradusă după textele originale ebraice și grecești de V. Radu și Gala Galaction, București, 1938.
- B 1944 = *Biblia sau Sfânta Scriptură*, după textul grecesc al Septuagintei, [...] cu binecuvântarea Sfântului Sinod, București, 1944.
- B 1997 = *Biblia sau Sfânta Scriptură*, tipărită sub îndrumarea și purtarea de grijă a Prea Fericitului Părinte Iustinian, cu aprobarea Sfântului Sinod, București, Institutul Biblic și de Misiune Ortodoxă al Bisericii Ortodoxe Române.
- Catena Aurea* III/1843, *Commentary on the Four Gospels, Collected out of the Works of the Fathers by Thomas Aquinas*, vol. III. *St. Luke*, Part I, London, Oxford, J.H. Parker.
- CC₁ = Coresi, *Tîlcul evangheliilor și Molitevnicele rumânesc*, ediție critică de V. Drimba, cu un studiu introductiv de I. Gheție, București, EA, 1998.
- CC₂ = Coresi, *Carte cu învățătură (1581)*, publicată de S. Pușcariu și A. Procopovici, vol. I. *Textul*, București, Atelierele Grafice SOCEC & Co., 1914.
- cî 1678 = *Cheia înțelesului*, București.
- CT 1561 = *Tetraevanghelul tipărit de Coresi, Brașov 1560–1561, comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănăști, 1574*, ediție alcătuită de F. Dimitrescu, București, EA, 1963.
- CV 1643 = Varlaam, *Cazania*, ediție J. Byck [București, 1943].
- Delavrancea, B.Ș. (1903). *Hagi-Tudose. Tipuri și Moravuri*, București, Socec.
- Dionysius of Halicarnassus (1960). *Roman Antiquities*, with an English translation by E. Cary, on the basis of the version of E. Spelman, vol. I, Books 1–2, London: Harvard University Press.
- E 1671 = *Θείον και ιερόν ευαγγέλιον* / Το πάλαι μεν, παρά Αντανίου Πινέλλου τυπωθέν, νυν δε τοις ίσοις τύποις παρά Νικολάου του Γλυκέος μετατυπωθέν Και μετά πάσης επιμελείας διορθωθέν, αφιερωθέν δε τω πανιερωτάτω και σοφοτάτω μητροπολίτη φιλαδέλφειας και Μελετίω τω χορτακίω υπερτίμω και εξάρχω του πατριαρχικού θρόνου. [Βενετία]: [Νικόλαος Γλυκός], 'Ετει από της ενσάρκου από της ενσάρκου οικονομίας του Κυρίου και Θεού και σωτήρος ημών Ιησού Χριστού αχα'.
- E 1682 = *Sfânta și dumnezeiasca Evanghelie*, București.
- E 1693 = *Evanghelie greco-română*, București.
- E 1697 = *Sf[î]nta și d[u]mnezeiasca Evanghelie [...]. Acum, a doa oară tipărită și diortosită mai cu multă nevoie în sf[î]nta Mănăstire, în Sneagov, la anul de la [i]sp[î]seniia lumii 1697. De smeritul întru ermonahi Antim Ivireanul*, text stabilit și îngrijire editorială de R. Vieru, Iași, EUAIC [în pregătire].
- E 1723 = *Sfânta și dumnezeiasca evanghelie*, București.
- E 1742 = *Sfânta și dumnezeiasca evanghelie*, București.
- E 1750 = *Sfânta și dumnezeiasca evanghelie*, București.
- E 1760 = *Sfânta și dumnezeiasca evanghelie*, București.
- E 1762 = *Sfânta și dumnezeiasca evanghelie*, Iași.
- E 1784 = *Sfânta și dumnezeiasca evanghelie*, Râmnic.
- E 1794 = *Sfânta și dumnezeiasca evanghelie*, Râmnic.
- E 1812 = *Sfânta și dumnezeiasca evanghelie*, Buda.
- EÎ 1644 = *Evanghelie învățătoare*.
- EÎ 1699 = *Chiriacodromion sau Evanghelie învățătoare*, Alba Iulia.
- ES 1551–1553 = *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551-1553*, studiu introductiv filologic de acad. E. Petrovici, studiu introductiv istoric de L. Demény, București, EA, 1971.
- Evangheliarul slavn*, Brașov, 1562.
- Ivirénul, A. (1895). *Din didabiile ținute în Mitropolia din Bucuresci*, notițe biografice de Dr. I. Cornoi, București, Editura Librăriei Socec & Comp.
- L 45 = Luther, M. (1545). *Bible*.
- M 1675 = *Μαργαρίται*: 'Ητοι λόγοι διάφοροι του εν αγίοις πατρός ημών Ιωάννου αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως του Χρυσοστόμου και ετέρων αγίων πατέρων, παρά διαφόρων διδασκάλων πεζευθέντες εις απλήν γλώσσαν, προς κοινήν των ευσεβών και ορθόδοξων Χριστιανών ωφέλειαν / Εκδοθέντες εις τύπον συνδρομή μεν και δαπάνη του οσιωτάτου εν Μοναχίς Κυρίου Παχωμίου του εκ της πόλεως Τουρνάβου ___ επιμελεία δε και διορθώσει ___ Αμβροσίου του Γραδενίγου, Ενετίησιν: Παρά Ανδρέα τω Ιουλιανώ, αχοε'.
- M 1681 = *Ιωάννης ο Χρυσόστομος, Μαργαρίται*: 'Ητοι λόγοι διάφοροι του εν αγίοις πατρός ημών Ιωάννου, Ενετίησιν, αχα'.
- M 1691 = *Mărgăritare, adecă cuvinte de multe feluri a celui întru sfinți părintelui nostru Ioan Arhiepiscopul Țarigradului, a lui Zlatoust. Și ale altor sfinți părinți, de mulți dascalii tălmăcite, den limba elinească pre limba grecească...*, București.
- N.-A. = *Novum Testamentum Graece*, Nestle-Aland 27th Edition, Deutsch Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1993.
- NT 1648, *Noul Testament*, tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan, mitropolitul Transilvaniei, reeditat după 340 de ani din inițiativa și purtarea de grijă a Prea Sfințitului Emilian, Episcopul Alba Iuliei, Editura Episcopiei Ortodoxe a Alba Iuliei, 1988.
- NT 1703 = *Noul Testament*, București.
- NT Cat 2002 = *Noul Testament*, traducere și note de pr. A. Bulai și pr. A. Budău, Iași, Editura Sapientia.
- PG 59 = J.-P. Migne's *Patrologie Graeca*. Tomus LIX. *Joannis Chrysostomi Opera omnia que existant*, Tomus Octavus, *Homiliae*

LXXXVIII in Joannem. Spuria, 1862.

PG 123 = J.-P. Migne's *Patrologie Græce*. Tomus CXXIII. *Theophylactus Bulgariae Archiepiscopus*, 1864.

VUL = *Biblia Sacra Iuxta Vulgatam Versionem*, edited by R. Weber, B. Fischer, J. Gribomont, H.F.D. Sparks, and W. Thiele [at Beuron and Tuebingen], Deutsche Bibelgesellschaft (German Bible Society), Stuttgart, 1983.

B. Studies

Arvinte, V. (2001). *Normele limbii literare în Biblia de la București (1688)*, în **BB**, I, p. I-CXLI.

Bach, K. & Harnish, R.M. [1979]. *Linguistic Communication and Speech Acts*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England.

BAILLY = A. Bailly, *Dictionnaire Greque-Français*, Hachette, [s.a.].

BB = *Biblia 1688*, vol. I-II, text stabilit și îngrijire editorială de V. Arvinte și I. Caproșu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2001, 2002.

BLAISE = A. Blaise, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*. Éditions Brepols. Éditeurs Pontificaux, Turnhout (Belgique), [1954].

BRV I = I. Bianu, N. Hodoș, *Bibliografia românească veche. 1508–1830*, tomul I, 1508–1716, București, Stabilimentul grafic J.V. Sococ, 1903.

CEGD = *English-Greek Dictionary*, Glasgow, Harper Collins Publishers, 1997.

CHANTRAINE = P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, tome I, A – Δ, Paris, Éditions Klincksieck, 1968.

Chirilă, A. (2013). *Și totuși, 'cămila'...*, în AUI. Secțiunea IIIe Lingvistică, LIX, p. 157–172.

Chivu, Gh. (1988). *Normă și grai în Codex Sturdzanus*, în LR, XXXVII, nr. 3, p. 273–277.

Coșeriu, E. (2000). *Leții de lingvistică generală*, traducere din spaniolă de E. Bojoga, [Chișinău], Editura ARC.

DA = *Dicționarul limbii române*. C, tomul I, partea II, București, 1940.

Dimitrescu, F. (1963). *Introducere la CT 1561*, p. 7–28.

Dumistrăcel, S. (1997). *Expresii românești. Biografii – motivații*, [Iași], Institutul European.

ERNOU-MEILLET = A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, troisième édition, Paris, Librairie C. Klincksieck, 1951.

FRIBERG = B. Friberg, T. Friberg, N.F. Miller, *Analytical Lexicon of the Greek New Testament*, [s.l.], Baker Books 2000, electronic edition.

Gafton, Al. (2002). *Relația dintre Noul Testament de la Bălgrad (1648) și textul corespunzător din Biblia de la București (1688)*, în **BB**, II, p. LV–LXXXVI.

Gafton, Al. (2005). *După Luther. Traducerea vechilor texte biblice*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.

Gafton, Al. (2009). *Relațiile dintre sursele traducerilor biblice și concepția de la baza acestora*, în TDR I, p. 125–134.

Gafton, Al. (2012). *De la traducere la norma literară*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.

Gafton, Al. & Milică, I. (2012). *Dublețele sinonimice în discursul religios*, în AUI. Secțiunea IIIe Lingvistică, LVIII, p. 155–178.

Gheție, I. & Mareș, Al. (1985). *Originile scrisului în limba română*, București, EȘE.

GINGRICH = F. Wilbur Gingrich, *Shorter Lexicon of the Greek New Testament*, London-Chicago, The University of Chicago Press, 1983.

Greco, V. (1939). *Izvorul principal bizantin pentru Cartea cu învățătura a diaconului Coresi din 1581. Omiliile patriarhului Ioan XIV Caleca (1334–1347)*, București, Academia Română. Studii și cercetări, XXXV.

Iacob, N. (2005). *Limba și stilul Vulgatei de la Blaj 1760–1761*, în **B 1760**, V, p. 789–912.

Jolles, André (2012). *Forme simple. Legenda sacră. Legenda eroică. Mythos-ul. Ghicitoarea. Zicala. Cazul. Memorabilul. Basmul. Gluma*, traducere de I. Zup, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.

LAURIAN-MASSIM = A.T. Laurianu, J.C. Massimu, *Dictionariulu limbei romane*, București, 1871.

LBG I = E. Trapp, *Lexikon zur byzantinischen Gräzität, besonders des 9.-12. Jahrhunderts*. I. Band A–K, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1994.

LIDDELL-SCOTT = H.G. Liddell, R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, compiled by... A New Edition Revised and Augmented throughout by Sir H. Stuart Jones, Oxford, [s.a.].

MIKLOSICH = Fr. Miklosich, *Lexicon paleoslovenico-græco-latinum*, Emendatum actum, Vindobonæ, Guilelmus Braumuller, 1862–1865.

PERSEUS = *Perseus Digital Library*, Gregory R. Crane, Editor-in-chef, TUFTS University.

Rădulescu, M. (1959). *Originalul slav al „Evangheliei cu învățătura” a diaconului Coresi. Versiuni și redacții ale colecției de omilii a patriarhului Ioan Caleca*, București, EA.

Ruffini, M. (1973). *Biblioteca Stolnicului Constantin Cantacuzino*, București, Minerva.

SOPHOCLES = Evangelinus Apostolides Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, Hildesheim – New York, Georg Olm Verlag, 1975.

SUIDAS 1705 = Æmilius Portus, Ludolph Kuster (ed.), *Suidæ Lexicon, Græce et Latine*, Tomus II, Cantabrigiæ: Typis Academicis.

Ștrempel, G. (1997). *Antim Ivireanul*, București, EA.

Ștrempel, G. (1962). *Introducere* la Antim Ivireanul, *Predici*, București, EA, p. 5–67.

Zamfir, D.-M. (2011). *Despre tradiția unei confuzii lexicale. În legătură cu cele mai vechi atestări ale cuvântului cămilă în limba română*, în O. Chelaru-Murăruș et. al. (ed.), *Text și discurs. Omagiu Mihaelei Mancaș*, București, EUB, p. 561–572.

ZANNE = Zanne, Iuliu A., *Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria și Macedonia*, vol. V, București, 1900. Ediție anastatică, îngrijită de Mugur Vasile, București.